

„In Iglau war alles schlimmer...“

Transformationen einer tschechisch-deutschen Stadt vor und nach 1945

Eine Dokumentation

„V Jihlavě bylo všechno horší...“

Proměny česko-německého města před rokem 1945 a po skončení války

Sborník dokumentů

Herausgegeben für das Gymnázium Jihlava
und das Nikolaus-Kopernikus-Gymnasium Weißenhorn
von Ulrich Scheinhammer-Schmid

Vydal Ulrich Scheinhammer-Schmid pro Gymnázium Jihlava
a Gymnázium Mikuláše Koperníka Weißenhorn

© BALAENA Verlag
Landsberg am Lech
www.balaena.de

Erste Auflage 2013
Alle Rechte vorbehalten

Gestaltung, Layout und Satz: Agentur DRYKLANC, Uwe-Michael Gaßner
Übersetzungen: Alena Jakubičková
Lektorat und Bildauswahl: Heike Birke
Druck und Verarbeitung: Digitaldruck leibi.de Neu-Ulm
Printed in Germany

ISBN 978-3-9812661-3-9

Dem dankbaren Andenken an

Erich Pollak

(6. November 1924 Iglau - 31. Januar 2008 Pfaffenhofen an der Roth),
den Brückenbauer zwischen seiner Heimatstadt Iglau/Jihlava
und Bayerisch-Schwaben,

sowie an

Dr. Dieter Sudhoff

(30. Mai 1955 Büren/Westfalen - 24. Juni 2007 Paderborn),
den verdienstvollen Erforscher und Vermittler
der deutsch-böhmischen Literatur.

S vděčnou vzpomínkou na

Ericha Pollaka

(6. listopad 1924 Jihlava - 31. leden 2008 Pfaffenhofen an der Roth),
průkopníka v navazování kontaktů mezi rodným městem
Jihlavou a Bavorským Švábskem,

a na

dr. Dietera Sudhoffa

(30. květen 1955 Büren/Westfalen - 24. červen 2007 Paderborn),
zasloužilého badatele v oblasti německy psané literatury v českých zemích.

Inhalt

8 Vorspann

Was ist Heimat? Schüleraussagen / Gedichte von Josef Čapek und Louis Fürnberg / Vorwort der Herausgeber / Grußworte

22 Einführung in den Band

Ulrich Scheinhammer-Schmid, Nikolaus-Kopernikus-Gymnasium Weißenhorn

65 Deutsch-tschechische Beziehungen in Iglau 1848-1945

Jaroslav Beneš, Gymnázium Jihlava

106 Intermezzo 1: Die Kontakte zwischen dem Gymnázium Jihlava und dem NKG Weißenhorn

Die Anfänge unseres Austauschs / Das Projekt: „Iglau und Jihlava 1945...“ / Das Seminar auf Burg Hohenberg / Schüler-Essays / Teilnehmerliste 2011

130 Der „Mährische Grenzbote“ und sein Umkreis 1937-1942

Analyse historischer Texte und Artikel / Die Umbruchsjahre 1937/38: Unter dem Einfluss der Nazis / Die Protektoratsjahre 1939-1942

180 Intermezzo 2: Das Projekt 2009/2010 „Freund und Feind in den Medien“

Erste Austauschwoche in Weißenhorn vom 04.-10. Oktober 2009 / Eindrücke von der Ausstellung „Nationalsozialismus in München“ / Die Austauschwoche in Jihlava vom 17.-23.04.2010 / Teilnehmerliste Projekt 2009/2010

196 Akten und Gutachten aus der NS-Verwaltung

Schreiben der Verwaltung über die Sprachinsel 1939-1941 / Die „Zigeunerkolonie“ in Schrittenz - Das Schicksal der Familie Kraus / Gutachten des Rasse- und Siedlungshauptamts der SS über die „Iglauer Sprachinsel“ (abgegeben März 1945)

358 Intermezzo 3: Das Projekt 2008/2009 „Zeitzeugenbefragung“

Stimmen aus der deutschen und tschechischen Presse zu unserem Projekt / Teilnehmerliste Projekt 2008/2009

368 Zeitungsartikel und Zeitzeugenberichte zur Vertreibung

Artikel aus tschechischen Zeitungen nach 1945 / Zeitzeugen- und Erinnerungsberichte (Heimatvertriebene und Heimatverbliebene)

452 Anhang: Bilderläuterungen / Register / Sponsoren

Obsah

Slovo úvodem	8
Co je domov? Vyjádření studentů / básně Josefa Čapka a Louise Fürnberga / Předmluva vydavatelů / Zdravice	
Úvod ke sborníku	43
Ulrich Scheinhammer-Schmid, Gymnázium Mikuláše Koperníka Weißenhorn	
Česko - německé vztahy v Jihlavě 1848-1945	88
Jaroslav Beneš, Gymnázium Jihlava	
Intermezzo 1: Kontakty mezi Gymnáziem Jihlava a GMK Weißenhorn	121
Počátky naší spolupráce / Projekt „Iglau a Jihlava 1945 - proměna jednoho města“ / Seminář na hradě Hohenberg an der Eger (v červnu 2011) / Eseje studentů	
Mährischer Grenzbote a jeho zaměření v letech 1937-1942	158
Analýza historických textů a článků / Zlomová léta 1937/38: Pod vlivem nacistů/ Období protektorátu 1939-1942	
Intermezzo 2: Projekt 2009/2010 „Obraz přítele a nepřítele v médiích“	190
První týden výměnného pobytu ve Weißenhornu 4.-10. října 2009 / Dojmy z výstavy „Nacionální socialismus v Mnichově“ / Týden výměnného pobytu v Jihlavě 17.-23.04.2010	
Spisy a posudky z německých úřadů/správních orgánů	288
Úřední dopisy o Jihlavském jazykovém ostrově z let 1939-1941 / „Cikánská kolonie“ ve Stříteži - osud rodiny Krausovy / Posudek Říšského úřadu pro rasové a osídlovací záležitosti o Jihlavském jazykovém ostrově (zaslaný v březnu 1945)	
Intermezzo 3: Projekt 2008/2009 „Anketa mezi pamětníky“	361
Ohlasy na náš projekt z českého a německého tisku	
Novinové články a vyprávění pamětníků o vyhnání	415
Články z českých novin po roce 1945 / Vyprávění a vzpomínky pamětníků (vyhnaných i na Jihlavsku nadále žijících Němců)	
Příloha: Vysvětlivky k vyobranzení / Rejstřík / Sponzoři	457

Vorspann - Slovo úvodem

Co je domov? Was ist Heimat?

Diese Äußerungen der am Austausch beteiligten Schülerinnen und Schüler aus Jihlava und aus Weißenhorn wurden (im Gegensatz zu allen anderen Teilen dieses Bands) bewusst nicht übersetzt, sondern in der Originalsprache belassen (einschließlich des Englischen).

Tato vyjádření studentů z Jihlavy a Weißenhornu jsme (na rozdíl od ostatních částí tohoto sborníku) nepřekládali, nýbrž úmyslně ponechali v původním znění (včetně anglických výrazů).

Heimat... ist für mich meine Familie, unsere Muttersprache und unser Land. Das ist ein Platz, wo ich mich gut fühle, dazu Freunde und Musik. Ich brauche Heimat sehr, weil ich dort meine Freunde und meine Familie habe.

Vlast pro mě znamená hodně a vím, že se budu vždycky vracet, ale chtěla bych zkusit hodně věcí v cizině a hodně cestovat. Nedělalo by mi problém v cizině studovat nebo žít, přizpůsobila bych se, ale stále bych se vracela ke své rodině do České republiky.

„Heimat“ bedeutet für mich sehr viel und ich weiß, dass ich immer wieder zurückkomme, aber ich möchte viele neue Sachen in der Fremde probieren und viel reisen. Es macht mir kein Problem, im Ausland zu studieren oder zu leben; ich passe mich an, aber ich werde immer wieder zu meiner Familie in der Tschechischen Republik zurückkommen.

Heimat bedeutet für mich

- ein Ort, an dem man sich sicher fühlt - ein Ort, an dem man sich wohl fühlt - ein Ort, wo es einem gut geht - ein Ort, an dem man sich auskennt – ein Ort, an dem es einem gefällt - ein Ort, an dem man Freunde hat Ich brauche Heimat ab und zu, weil ich gern Neues kennenlernen, aber manchmal auch zum Vertrauten zurückwill.

Domov - to je pro mě místo, kam se mohu kdykoli vrátit, a vím, že mě tu přivítají, že budou rádi, že mě vidí a že se budu cítit dobře. Budu zde lidem rozumět. Můj domov je moje rodina. Vím, že jí mohu věřit, že se na ni mohu obrátit a že mi pomůže, když budu potřebovat.

Für mich ist „Heimat“,

- wenn ich mich wohlfühle und mich entspannen kann
- wenn ich keinen Stress habe und mich mit Freunden treffen kann
- wenn ich die Ruhe genießen kann und viel Freiraum habe

Home - is a place for me, where I can always return and I know that people from my home will welcome me and they will be glad to see me and I'll feel good there. I'll understand the people there... My home is my family. I know that I can believe them and when I need, they'll help me.

Heimat: - unsere Sprache - Familie - Freunde - unser Dorf - unsere Schule - unsere Musik

Ich brauche mittelmäßig Heimat, weil ich mir schon vorstellen kann, für eine Zeitlang woanders zu wohnen, aber nicht für mein ganzes Leben. Außerdem will ich nicht zu weit weggehen, damit ich jederzeit zurückkommen kann.

Heimat ist mein Haus, wo ich wohne. Meine Heimat heißt Tschechien; ich wohne dort seit 15 Jahren. Ich bin in meiner Heimat geboren. Meine Heimat ist in der Mitte Europas. Ich habe viele Freunde in meiner Heimat.

Přestože jsme byli mezinárodní skupina, domluvili jsme se dobře, ať už v angličtině nebo v němčině. Věděli jsme, co chceme, a poté, co jsme se dohodli, začal každý zpracovávat svůj pohled.

Heimat: - ein Ort, an dem ich mich wohl und zuhause fühle - ein Ort, an dem immer jemand für mich da ist - ein Ort, an dem ich mich mit den anderen Menschen verstehe

Většina nás se shodla, že domov je důležité místo, kde je nám fajn, kde máme přátele a rodinu. Někteří připouštějí, že je cizina láká, a možná, že by tam byli schopni studovat a žít, ale jejich domovem by stále zůstalo Česko. Domov zkrátka znamená jistotu, důvěru, radost a lásku.

Před velikou cestou

Těžké chvíle, těžké dny,
není volby, rozhodnutí,
temní dnové poslední,
jste dny života či smrti?

V život zpět či v smrti chřtán
- co bude na konci cesty?
Tisíce jdou, nejsi sám...
Budeš, nebudeš mít štěstí?

Vzešel velké cesty den,
dávno připraven jsi k tomu:
života či smrti žeň -
vždyť jdeš domů - jdeš přec domů!

Josef Čapek

Vor der großen Reise

Schwere Tage, schwere Zeit,
keinem ist die Wahl gegeben.
Letzte Tage, Dunkelheit,
bringst ihr Tod oder das Leben?

Was nur wird das Fahrtziel sein -
Todesrachen, Neubeginnen?
Tausend gehn, nicht du allein ...
Wirst du, wirst du nicht entrinnen?

Dann der große Reisetag
- lang hast du ihn abgesehen:
Lebensernte, Schnitterschlag -
- stets wirst du nach Hause gehen!

Josef Čapek

Báseň vznikla v období 1943-44; poprvé byla zveřejněna ve sbírce Básně z koncentračního tábora, Praha 1946

Josef Čapek je bratr spisovatele Karla Čapka; oba byli velmi úzce spjatí, Josef Čapek byl spíše kreslíř a výtvarný umělec. Narodil se roku 1887 v Hronově nad Metují v severovýchodních Čechách, začátkem dubna 1945 byl nacisty zavražděn v koncentračním táboře Bergen-Belsen.

Entstanden 1943-44; Erstdruck in: Básně z koncentračního tábora, Praha 1946

[Übersetzt von Urs Heftrich; in: Urs Heftrich/Michael Špirit (Hg.): Höhlen tief im Wörterbuch. Tschechische Lyrik der letzten Jahrzehnte. München: Deutsche Verlagsanstalt 2006, S. 95]

Josef Čapek ist der Bruder des großen Schriftstellers Karel Čapek; beide waren eng miteinander verbunden, wobei Josef eher Zeichner und bildender Künstler war. Geboren wurde er 1887 in Hronov nad Metuji in Nordostböhmen, Anfang April 1945 wurde er von den Nazis im KZ Bergen-Belsen ermordet.

Für die Erlaubnis, die beiden Gedichte und ihre Übersetzungen unserem Band voranzustellen, danken wir herzlich Frau Prof. Alena Fürnberg, Leipzig, der Tochter Louis Fürnbergs, Herrn MUDr. Jaroslav Dostál, Prag, sowie dem Übersetzer von „Vor der großen Reise“, Prof. Dr. Urs Heftrich, Heidelberg (beide für Josef Čapek).

Böhmen

Fern sind wir,
doch nimmermehr vertrieben.
Wo wir sind,
wir sind daheim geblieben.

Wo wir bauen,
wo wir säen, pflücken,
hin zur Heimat
führen alle Brücken.

Wie in Traum und Handlung
wir verströmen:
Schlaf und Wachsein,
jedes Glück heißt Böhmen.

Louis Fürnberg

Čechy

Ač v dálce jsme,
přec vlast nás nevyhostí.
Ať kdekoliv,
My s domovem jsme srostlí.

Češem-li strom,
při žních neb stavbě rušné,
vždy domů, k nám
si klenem mosty vzdušné.

Tak dáváme se sněním,
prací nésti:
v bdění i snu
jen v Čechách naše štěstí.

Louis Fürnberg

Louis Fürnberg: Gedichte 1927-1946. Hgg. von Lotte Fürnberg und Gerhard Wolf. Berlin und Weimar: Aufbau 1964 (Gesammelte Werke in sechs Bänden, Bd. 1), S. 244 f.

1909 wurde in Iglau der Schriftsteller Louis Fürnberg geboren, den die Nazis 1939 verhafteten und schwer mißhandelten, bevor er ihren Mordaktionen entfliehen und nach Israel flüchten konnte. Nach dem Zweiten Weltkrieg wurde er Botschaftsrat der Tschechoslowakei in der DDR, in die er nach den Gefährdungen durch die Slánský-Prozesse übersiedelte und wo er 1957 in Weimar starb. In diesem Gedicht aus der Zeit der Emigration schildert er die Erfahrung der Fremde und die Sehnsucht nach der Heimat.

Louis Fürnberg: Sláva života. Výbor z poesie (Praha, 1954). - Překlad Marie Biebllová.

Spisovatel Louis Fürnberg se narodil v roce 1909 v Jihlavě. V roce 1939 ho nacisté zatkli a podrobili těžkému mučení. Podařilo se mu zachránit si život a uprchnout do Izraele. Po II. světové válce byl československým velvyslancekým radou v NDR, kam přesídlil z obavy před ohrožením v souvislosti se stranickými čistkami během procesu se Slánským. Zemřel v roce 1957 ve Výmaru. V této básni z období emigrace líčí dojmy z cizího prostředí a stesk po vlasti.

Za dovolení otisknout obě básně a jejich překlady v našem sborníku srdečně děkujeme paní prof. Aleně Fürnbergové z Lipska, dceři Louise Fürnberga, panu MUDr. Jaroslavu Dostálovi z Prahy a překladateli básně „Vor der großen Reise“, prof. dr. Ursi Heftrichovi z Heidelbergu.

Vorwort der Herausgeber

Jan Ámos Komenský, auch Johann Amos Comenius, geboren am 28. März 1592 in Nivnice bei Uherský Brod in Südostmähren und gestorben am 15. November 1670 in Amsterdam, einer der ganz großen und bedeutenden tschechischen Theologen, Philosophen und Pädagogen, war zugleich, wie sein Sterbeort erkennen lässt, einer der großen Vertriebenen. Nicht zuletzt durch sein Dasein als Exilant wurde er zu einer der großen europäischen Vorbildgestalten: als „Lehrer der Völker - Učitel národů“ wurde und wird er gerühmt.

Der bedeutendste Sohn der Stadt Iglau/Jihlava, der Komponist Gustav Mahler (1864-1911), bekannte von sich selbst, er habe sich zeitlebens überall als Fremdling gefühlt:

„Ich bin dreifach heimatlos: als Böhme unter den Österreichern, als Österreicher unter den Deutschen und als Jude in der ganzen Welt.“

Louis Fürnberg, der 1909 in Iglau geborene deutsche Dichter, besang im Exil in Palästina, wie unser Motto-Gedicht erkennen lässt, auf bewegende Weise die böhmische Heimat, und der tschechische Dichter und Maler Josef Čapek bangte zur gleichen Zeit im deutschen Konzentrationslager der „großen Reise“, der (erneuten) Deportation, entgegen, die ihn wie Millionen anderer Opfer der nationalsozialistischen Mordmaschinerie in den Tod führte (April 1945 im KZ Bergen-Belsen).

Die Geschichte und die Geschehnisse der Tschechen und der Deutschen in Böhmen und Mähren sind einerseits seit Jahrhunderten aufs Engste verflochten, andererseits immer wieder durch Abgrenzung und Vorurteile geprägt. Speziell die Geschichte der Stadt Iglau-Jihlava ist im 20. Jahrhundert in vielfältiger Weise durch Wanderung, Deportation und Vertreibung gekennzeichnet, die ihre Wurzeln nicht zuletzt in vorurteilshaften Stereotypen und daraus herrührenden Feindschaften haben. Die damit verbundenen menschlichen Schicksale, jenseits der nationalen Engstirnigkeiten und Vorurteile, aber auch die historischen Vorgänge des Jahrzehnts 1938 bis 1948 ein Stück weit zu erhellen und zu verdeutlichen, hat sich dieser Band zum Ziel gesetzt.

Er soll, über den bisherigen Forschungsstand hinaus, Materialien und Dokumente zur Geschichte dieser Stadt liefern, die nicht nur auf der Grenze zwischen Böhmen und Mähren liegt, sondern auch Heimat von drei Sprach- und Kulturgruppen war. Der größte Teil der jüdischen Bevölkerung wurde von den Nazis ermordet, die Deutschen wurden vertrieben, aber die Stadt bezeugt, auch und gerade in ihrer heutigen, sich intensiv erneuernden Gestalt, ihre dreifache kulturelle Vergangenheit, deren Spuren in den letzten Jahrzehnten seit 1989 mehr und mehr offengelegt wurden, um den Weg in die Zukunft freizumachen.

Die hier vorgelegten Zeugnisse der deutsch-tschechischen Geschichte wurden

von tschechischen und deutschen Schülerinnen und Schülern des Gymnáziams Jihlava und des Nikolaus-Kopernikus-Gymnasiums Weißenhorn und ihren Lehrerinnen und Lehrern gemeinsam in drei Projektjahren erarbeitet. Diese erfreuliche und durchweg herzliche Kooperation gibt dem Band, über die Dokumentation des Vergangenen hinaus, einen besonderen, in die Zukunft vorausweisenden Charakter, der auch in den Bildern und Zeugnissen von den gemeinsamen Arbeitsphasen zum Ausdruck kommen soll.

Jan Amos Comenius und Gustav Mahler wurden durch ihr Schicksal gezwungen, Europäer und Weltbürger zu werden - heute ist es die Aufgabe der Jugend in den verschiedenen Ländern Europas, die gegenseitigen Vorurteile und die damit noch bestehenden Grenzen in den Köpfen zu überwinden und ohne Befangenheit aufeinander zuzugehen. Zu dieser Aufgabe gehört es aber auch, ohne Vor-Urteile sich der gemeinsamen Geschichte zu erinnern, im Guten wie im Bösen, um aus ihr Konsequenzen zu ziehen und um so den Blick auf eine bessere, gemeinsame Zukunft richten zu können.

OStD Klaus Schneikart

Dr. Ulrich Scheinhammer-Schmid

Monika Göbel

Nikolaus-Kopernikus-Gymnasium, Weißenhorn

Mgr. Miroslav Paulus

PaedDr. Dana Gurková

Mgr. Zdeňka Ryklová

Jaroslav Beneš, Bc.

Mgr. Jana Březinová

Gymnázium Jihlava

Předmluva vydavatelů

Jan Amos Komenský nebo Johann Amos Comenius, jenž se narodil 28. března 1592 v Nivnici u Uherského Brodu na jihovýchodní Moravě a zemřel 15. listopadu 1670 v Amsterdamu, jeden z nejvýznamnějších českých teologů, filozofů a pedagogů, byl současně, jak dokládá místo jeho úmrtí, jedním z předních exulantů. I v důsledku tohoto svého života v exilu se stal jedním z velkých evropských vzorů: byl a je uctíván jako učitel národů.

Nejvýznamnější jihlavský rodák, skladatel Gustav Mahler (1860-1911), sám přiznával, že se za svého života všude cítil jako cizinec:

„Jsem trojnásobně bez domova: jako Čech mezi Rakušany, jako Rakušan mezi Němci a jako Žid na celém světě.“

Jak dokládá naše úvodní báseň, opěvoval Louis Fürnberg, německý básník narozený v roce 1909 v Jihlavě, ve svém palestinském exilu dojemným způsobem svou českou domovinu a český malíř Josef Čapek ve stejné době s úzkostí očekával „velkou cestu“, další deportaci, která ho jako miliony dalších obětí nacionálně socialistické vražedné mašinérie přivedla na smrt (zemřel v roce 1945 v koncentračním táboře Bergen-Belsen).

Historie a osudy Čechů a Němců v Čechách a na Moravě byly na jedné straně úzce propojeny, na druhé straně neustále ovlivňovány vzájemným separováním a předsudky. Zvláště historie města Jihlavy/Iglau byla ve 20. století mnohokrát poznamenána přesuny obyvatelstva, deportacemi a vyháněním, jejichž prapříčinou byly často stereotypy, pramenící z předsudků, a z nich plynoucí nevráživost. Cílem tohoto sborníku je bez předpojatosti a předsudků o něco více osvětlit a objasnit lidské osudy spjaté s těmito jevy i historické události odehrávající se v letech 1938 až 1948.

Sborník přináší mimo rámec dosavadního bádání materiály a dokumenty o dějinách města, které nejenže leží na česko-moravské hranici, nýbrž bylo i domovem třech jazykových a kulturních skupin. Největší část židovského obyvatelstva byla nacisty povražděna, Němci byli vyhnáni, ale právě dnešní intenzivní obnova města dokazuje jeho trojnásobnou kulturní minulost, jejíž stopy jsou od roku 1989 stále více odhalovány, aby uvolnily cestu do budoucnosti.

Svědectví o česko-německé historii, která zde předkládáme, vznikla na základě společné práce českých a německých studentů a pedagogů z Gymnázia Jihlava a Gymnázia Mikuláše Koperníka ve Weißenhornu během tříletého projektu. Tato radostná a mimořádně srdečná spolupráce dává sborníku kromě zdokumentování minulosti zvláštní, do budoucnosti směřující ráz, který dokládají i fotografie a svědectví zachycující jednotlivé fáze společné práce.

Jan Amos Komenský a Gustav Mahler byli osudem přinuceni stát se Evropany a světoobčany - dnes je úkolem mladých lidí z různých zemí Evropy překoná-

vat vzájemné předsudky a hranice existující v hlavách a přistupovat k sobě bez zaujatosti. V souvislosti s tímto úkolem je však také třeba zpracovat společnou minulost bez předem hotových úsudků, v dobrém i ve zlém, vyvodit z ní závěry a zaměřit se tak na lepší společnou budoucnost.

OStD Klaus Schneikart
Dr. Ulrich Scheinhammer-Schmid
Monika Göbel
Nikolaus-Kopernikus-Gymnasium, Weißenhorn

Mgr. Miroslav Paulus
PaedDr. Dana Gurková
Mgr. Zdeňka Ryklová
Jaroslav Beneš, Bc.
Mgr. Jana Březinová
Gymnázium Jihlava